

MICHAEL SANDEL ȘI REVIZUIREA TEORIEI RAWLSIENE A DREPTĂȚII

GABRIELA TĂNĂSESCU

Abstract. The paper aims to circumscribe, through a specific history of ideas approach, the role played in the destiny of Rawls' theory of justice by Michael Sandel's critical philosophy. Its hypothesis is that the *revised* theory of justice as fairness, the result of a process of clarification, nuance and reconsideration carried out by Rawls over two decades, reflects an important connection with the communitarian critique of *A Theory of Justice*, mainly with the one sustained by Michael Sandel, despite the lack of Rawls' explicit referring to Sandel.

Keywords: deontological liberalism, procedural liberalism, communitarianism, Rawls, Sandel.

Printr-o abordare specifică istoriei ideilor, lucrarea de față își propune să circumscrie rolul pe care filosofia critică a lui Michael Sandel l-a avut în destinul teoriei rawlsiene a dreptății. Ipoteza lucrării este că teoria *revizuită* a dreptății ca echitate, rezultat al unui demers de precizare, nuanțare și reconsiderare desfășurat de Rawls pe parcursul a două decenii, reflectă o conexiune importantă cu critica pe factură comunitaristă a lucrării *A Theory of Justice*, în principal cu cea susținută de Michael Sandel, în ciuda lipsei unor referiri explicite ale lui Rawls la Sandel. Teoria *revizuită* a dreptății ca echitate este înțeleasă, astfel, ca încercare de eliminare a unor probleme de construcție teoretică discutate de Michael Sandel și, deopotrivă, ca explicitare din perspectiva liberalismului deontologic a condițiilor de valabilitate a unor idei comunitariste. Această asumptie este subsumabilă pozițiilor impuse în literatura consacrată disputei liberalism-comunitarism care susțin existența unui „răspuns” rawlsian la obiecțiile comunitariste¹, existența unei reacții rawlsiene la „al treilea val al dezbaterii suscitată de *A Theory of Justice*: cea etichetată drept liberal-comunitaristă”² și, parțial, acelora ce motivează concesiile rawlsiene în favoarea comunitarismului³. Ca atare, studiul schițează (1) principalele

¹ A se vedea în acest sens în principal Stephen Mulhall and Adam Swift, „Rawl's Response”, în *Liberals and Communitarians*, second edition, Blackwell Publishing, Oxford, 1996 (1992), pp.167–246 și Shlomo Avineri and Avner de-Shalit, „Introduction”, în Shlomo Avineri and Avner de-Shalit (ed.), *Communitarianism and Individualism*, Oxford University Press, New York, 1999, pp. 1–11.

² Michael J. Sandel, „A Response to Rawls' Political Liberalism”, *Liberalism and the Limits of Justice*, ediția a doua, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1998 (1982), pp. 184–218.

³ Daniel Bell, *Communitarianism and its Critics*, Clarendon Press, Oxford, 1996.

coordonate ale criticii pe care Sandel a făcut-o în *Liberalism and the Limits of Justice* (1982), printr-un aparat conceptual propriu, „liberalismului deontologic” rawlsian; (2) principalele coordonate ale reconfigurării teoriei rawlsiene a dreptății (după anul 1985), *liberalismul politic* și concepția politică a dreptății; (3) reperele importante ale analizei pe care Sandel a făcut-o „versiunii reformate” a liberalismului lui Rawls (din *Political Liberalism*, 1993) în articolele publicate după 1994 și cuprinse în *Public Philosophy* (2005). Studiul indică și prețuirea pe care Sandel a exprimat-o pentru autorul „dificilei” *A Theory of Justice*, „cel mai mare filosof politic al Americii”.

RAWLS ȘI SANDEL

Un mare admirator al lui Rawls, Thomas W. Pogge, a făcut o precizare relevantă în privința rolului pe care Michael Sandel, prin lucrarea *Liberalism and the Limits of Justice*, l-a jucat în destinul teoriei rawlsiene. În *Realizing Rawls* (1989), cartea în care își propunea „o apărare și o critică constructivă a lucrării lui John Rawls”, *A Theory of Justice*⁴, pe care o considera „nedeteriorată din punct de vedere filosofic”, dar în declin „ca problemă de politică academică” ca urmare „a victoriei clare a criticilor în arena relațiilor publice”⁵, Pogge arăta cu amărăciune că deja era „mai frecvent ca filosofii politici să facă o scurtă amintire a faptului că teoria lui Rawls poate fi lăsată deoparte din cauza eșecului său iremediabil de a se conforma acestei sau acelei dificultăți fundamentale” și că „această schimbare în predispozițiile academice se datorează, în mare parte, muncii celor doi cei mai influenți critici ai lui Rawls, Nozick și Michael Sandel...”⁶.

Lucrarea lui Michael Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, valorifică în fapt teza sa doctorală, supervizată la Balliol College, Oxford University, de Charles Taylor, mentorul care l-a și încurajat, de altfel, să dezvolte critica lui Rawls⁷. Sandel s-a concentrat asupra criticii unei lucrări care nu doar că domina

⁴ Thomas W. Pogge, „Sandel and the Conception of Person”, în *Realizing Rawls*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1989, p. 1.

⁵ *Ibidem*, p. 2. Pogge amintește și afirmația lui Nozick din 1974 în privința importanței teoriei lui Rawls: „Filozofii politici, acum, trebuie să țină seama de teoria lui Rawls sau să explice de ce nu o fac”⁵. Robert Nozick, *Anarhie, stat și utopie*, trad. Mircea Dumitru, Humanitas, București, 1997, p. 233; Thomas W. Pogge, *op. cit.*, pp. 2–3. Nozick, din perspectiva statului minimal, a fost primul care l-a analizat critic pe Rawls, recunoscând „prezentarea excepțională” pe care a făcut-o Rawls „unei concepții alternative” și convingerea că „este imposibil ca după ce i-ai citit cartea să nu ajungi la o viziune nouă și inspiratoare despre ceea ce poate încerca să facă și să unifice o teorie morală, despre cât de frumoasă poate să fie o întreagă teorie”. Robert Nozick, *op. cit.*, p. 233.

⁶ Thomas W. Pogge, *op. cit.*, p. 3.

⁷ Sandel a mărturisit în conversația pe care a avut-o cu filosoful britanic A.C. Grayling că influența pe care a avut-o asupra lui „întâlnirea” cu filosofia din timpul studiilor sale la Oxford a fost să pună „sub semnul întrebării unele ipoteze excesiv de individualiste care au inspirat filosofia morală și politică contemporană, inclusiv pe cele ale lui Rawls” și, de asemenea, să pună „sub semnul

filosofia politică de la Harvard la începutul anilor '80, ci a și revitalizat întregul domeniu, transformându-l pe Rawls în „gigantul filosofiei liberale postbelice a Statelor Unite”⁸. Desigur, Sandel a apreciat încercarea lui Rawls de a reconcilia principiile libertății și egalității, pledoaria lui pentru o societate mai egalitară – în fond, cum arăta Oliver Burkman, „o modalitate nepopulară de a-și croi drum în gândirea politică americană în acel timp”⁹ – și „argumentele detaliate” împotriva utilitarismului, dar a identificat în ea o problemă majoră, anume conceperea ființelor umane în afara „atașamentelor lor constitutive”, în afara legăturilor lor sociale și a contextelor care dau scop vieților lor și „profunzime morală”. Sandel a criticat temeinic conceptul de „veil of ignorance”, de care depinde întregul argument rawlsian din *A Theory of Justice*, și, de asemenea, conceptul rawlsian al politicii ca zonă neutră din punct de vedere moral. Această primă lucrare, *Liberalism and the Limits of Justice*, „i-a stabilit lui Sandel renumele” și l-a situat în așa-numita „echipă C”, a comunitariștilor, constituită pe parcursul anilor '80 din încă trei autori majori, critici ai liberalismului procedural rawlsian: Michael Walzer, cu lucrarea *Shere of Justice* (1983), Alasdair MacIntyre, cu a lui *After Virtue. A Study in Moral Theory* (1984) și Charles Taylor, prin *Sources of the Self. The Making of Modern Identity* (1989).

CRITICA LIBERALISMULUI DEONTOLOGIC RAWLSIAN

Lucrarea lui Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, a reprezentat una dintre pozițiile cele mai radical critice exprimate în privința teoriei rawlsiene a dreptății, prima în ordine cronologică din seria celor considerate reprezentative pentru impunerea comunitarismului ca „reacție” la celebra lucrare a lui Rawls. Cartea lui Sandel¹⁰ a examinat critic, printr-un aparat conceptual propriu, „liberalismul deontologic” rawlsian ca „expresie deplină” a deontologiei „revizioniste” contemporane și a tezei „priorității dreptului asupra binelui și chiar a priorității sinelui asupra scopurilor sale”. După Sandel, deontologia rawlsiană reprezenta o „reformulare simpatetică” a concepției kantiene a dreptății prin, așa cum anunța Rawls însuși,

întrebării ideea că dezbaterile despre dreptate și drepturi pot fi neutre în ceea ce privește concepțiile despre viața bună”. Michael J. Sandel, A.C. Grayling, „Michael Sandel and AC Grayling in conversation”, *Prospect Magazine*, May 10, 2013, <https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/michael-sandel-ac-grayling-transcript-video>.

⁸ Edward Luce, „The Harvard philosopher and ‘moral rock star’ on Obama, education’s new frontiers and the shortcomings of markets”, *Financial Times*, April 5, 2013, <https://www.ft.com/content/bd509112-9c55-11e2-9a4b-00144feabdc0>

⁹ Oliver Burkman, „Whether we are arguing about MPs’ expenses or assisted suicide, we need to engage with the moral ideals underlying our political debates. Oliver Burkman interviews Michael Sandel”, *The Guardian*, October 31, 2009, <https://www.theguardian.com/books/2009/oct/31/michael-sandel-interview-oliver-burkman>

¹⁰ M-am referit la lucrarea critică a lui Sandel și la teoria rawlsiană revizuită în Gabriela Tănăsescu, „Disputa liberalism–comunitarism. Schița reacției liberale la comunitarism” (II), *Revista de Științe Politice și Relații Internaționale*, tomul IV, nr. 1, 2007, pp. 43–56.

detașarea „forței și conținutului doctrinei lui Kant” de „fundalului ei idealist transcendent” și refacerea în cadrele „canoanelor unui empirism rezonabil”¹¹. Această raportare la deontologia kantiană – „prin înlocuirea obscurităților germane cu o metafizică domesticită mai puțin vulnerabilă la învinuirea de arbitrar și mai potrivită înclinației anglo-americane” –, combinată cu propunerea de a deriva principiile prime dintr-o situație de alegere ipotetică (the *original position*), propunere susținută nu de ideea unui „regat al scopurilor”, ci de „circumstanțele obișnuite ale dreptății (*ordinary circumstances of justice*) – așa cum au fost împrumutate de la Hume” –, dezvăluia la Rawls, în opinia lui Sandel, o „deontologie cu față humeană”¹².

În *Liberalism and the Limits of Justice*, Sandel a considerat *sinele* rawlsian ca fiind „ireductibil la și prioritar față de valori și scopuri și niciodată constituit deplin prin ele”, pentru Rawls „acțiunea suverană a omului nefiind dependentă de anumite condiții particulare de existență, ci garantată dinainte”¹³. Ca atare, după Sandel, concepția deontologică ce susținea un *sine* niciodată deplin constituit de situațiile și scopurile particulare, ci prioritar lor, implica consecințe considerabile asupra abordării politicii și dreptății. Definierea omului ca ființă ce-și *alege* scopurile, și nu ca ființă ce le *descoperă*, așa cum apărea pentru antici, dezvăluia ca „preferință fundamentală” nu condiția autocunoașterii individuale, ci condițiile de alegere și, în mod precumpănitor, condițiile de acțiune conforme sensului dreptății. După Sandel, acestea se doreau a fi temeiul primatului dreptății, al instituirii conceptului de dreptate cu caracter constitutiv în ordinea *sinelui*, „ca virtute primă a instituțiilor sociale”¹⁴ și, în consecință, motivația *ordinii calitativ mai înalte* (*qualitatively higher order*). În reconstrucția logicii acestei argumentări, natura rațională a „ființei libere și egale” apare la Rawls ca fiind realizată deplin doar prin acțiunea conformă principiilor prioritare de drept (*right*) și dreptate (*justice*). Această concepție asupra *sinelui* asocia, după Sandel, dificultăți la nivelul liberalismului deontologic. Problema proiectului deontologic rawlsian și, implicit, a „răspunsului lui Rawls la Kant” sau a aspirației rawlsiene de a reformula pretențiile morale și politice kantiene în cadrele și în scopul unei teorii empirice era, după Sandel, că el nu oferă un fundament liberalismului deontologic ca substitut la „ambianța” (*surroundings*) metafizic contestabilă a teoriei kantiene. Tentativa lui Rawls de a se detașa de „ambianța” metafizică a „presupozițiilor inevitabile ale aspirațiilor morale și politice” (pe care le împărtășea alături de Kant), altfel spus, tentativa de a obține „politică liberală fără complicare metafizică” (*metaphysical embarrassment*) este una dintre marile probleme create de concepția sa asupra *sinelui*. Încercarea de a „salva liberalismul deontologic” de „dificultățile *sinelui* kantian”¹⁵ eșuează, după Sandel, întrucât, în limitele unei „deontologii cu față humeană”, Rawls „recrează în *poziția originară*

¹¹ Michael J. Sandel, *op. cit.*, p. 13.

¹² *Ibidem.*, pp. 13–14.

¹³ *Ibidem.*, p. 22.

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ *Ibidem.*, p. 14.

subiectul decorporalizat (*disembodied subject*) pe care era hotărât să-l evite”¹⁶. Îndeosebi, după Sandel, descrierea *poziției originare* nu este compatibilă și nu sprijină pretenția primatului dreptății în sens tare, iar o „interpretare empirică directă, la care însuși Rawls ne invită, nu poate sprijini pretenția deontologică”¹⁷.

LIBERALISMUL RAWLSIAN REVIZUIT

Rawls a specificat ulterior anului 1982 că pentru a da omogenitatea care lipsea studiilor publicate deja, a scris cursurile care, începând cu „Justice as Fairness: Political not Metaphysical” (1985) și continuând cu „The Idea of an Overlapping Consensus” (1987), „Ideas of Good” (1988) și „Domain of the Political” (1989), conturează *liberalismul politic* ca pe o concepție a dreptății politice într-un regim democratic susținut de pluralitatea de doctrine rezonabile. Rawls a specificat, de asemenea, că aceste revizuri de anvergură, îndeosebi cele ce vizau ideea concepției politice a persoanei și ideea pluralismului rezonabil care au stat la baza constructivismului său politic, au atras revizuri ale elementelor de bază și introducerea unei întregi familii de idei, în principal cea a unei concepții politice asupra dreptății aflată în opoziție cu doctrina comprehensivă, cea a unui consens prin suprapunere și cea a rațiunii publice. În studiile publicate după anul 1982, Rawls nu a formulat răspunsuri explicite obiecțiilor aduse de comunitariști, nici nu a făcut trimiteri la tezele sau cărțile de factură comunitaristă, dar a operat modificări și revizuri în propria teorie a dreptății care, cel puțin în parte, pot fi puse în legătură cu criticile comunitariste. Deși articolul său „Justice as Fairness: Political not Metaphysical” (1985)¹⁸ a fost amplu interpretat ca răspuns la lucrarea critică a lui Michael Sandel¹⁹, *Liberalism and the Limits of Justice*, acesta nu este menționat decât o singură dată, în ultima notă în care Rawls amintește ceea ce consideră a fi o „greșeală” a lui Sandel: presupunerea că *poziția originară* implică o concepție a *sinelui* „desprinsă de toate atributele sale date în mod contingent”, o concepție în care „*sinele* asumă un tip de statut supra-empiric... și prioritar scopurilor sale, un subiect pur al acțiunii și posesiunii, în mod ultimativ slab”²⁰.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 28 sqq.

¹⁸ Publicat în *Philosophy and Public Affairs*, Summer 1985; cuprins și în vol. *Communitarianism and Individualism*, edited by Shlomo Avineri and Avner de-Shalit, ed. cit., pp. 186–205 și, sub titlul „La théorie de la justice comme équité: une théorie politique et non pas métaphysique”, cuprins în vol. John Rawls, *Justice et démocratie*, introduction, présentation et glossaire de Catherine Audard, traduit de l’anglais par C. Audard, P. De Lara, F. Piron et A. Tchoudnowsky, Édition du Seuil, Paris, 1993, pp. 203–243.

¹⁹ Vezi în acest sens Daniel Bell, *op. cit.*, p. 18.

²⁰ John Rawls, „Justice as Fairness. Political not Metaphysical”, în vol. *Communitarianism and Individualism*, edited by Shlomo Avineri and Avner de-Shalit, ed. cit., nota 21, p. 204. A se vedea întregul citat (care conține și sintagma „*essentially unencumbered*” cu referire la statutul supra-empiric al sinelui) în Michael J. Sandel, *op. cit.*, p. 92.

Rawls nu a încercat să contraargumenteze „înțelegerea greșită” a lui Sandel, ci a catalogat doar expeditiv, minimalizând întrucâtva, una dintre cele mai riguroase și originale interpretări critice ale teoriei sale a dreptății. Ulterior, în 1993, în *Introducerea* la lucrarea *Political Liberalism*, Rawls a respins, tot într-o notă de subsol, interpretările conform cărora modificările aduse teoriei sale și cuprinse în eseurile ulterioare lucrării sale din 1971²¹ ar reprezenta „replici la criticile aduse de comunitariști și de alții”²². „Schimbarea majoră” care marchează *Political Liberalism* față de *A Theory of Justice* este explicată ca fiind „generată de încercările de a rezolva o problemă internă majoră a dreptății ca echitate”, în expresia autorului, incompatibilitatea dintre descrierea stabilității și viziunea de ansamblu a lucrării și lipsa de realism a ideii de societate bine ordonată. „Revizuirile de anvergură” sau cele ale „elementelor de bază” –, anume ideea unei concepții politice a dreptății opusă doctrinelor comprehensive, ideea unui consens prin suprapunere (*overlapping consensus*) și cea a rațiunii publice, ideea concepției politice a persoanei și ideea pluralismului rezonabil opus pluralismului ca atare – sunt motivate ca efecte angrenate de efortul de a corija „problemele interne serioase”. Totuși, înainte de a-i menționa pe autorii cărora le este îndatorat pentru discuții instructive și sugestii²³ asupra unor aspecte fundamentale ale teoriei sale a liberalismului politic – precum constructivismului politic, ideea dreptăți ca echitate, ca viziune de sine stătătoare, ideea unei doctrine comprehensive rezonabile, pluralismul simplu și cel rezonabil etc. –, Rawls revine la criticile aduse lucrării sale, *A Theory of Justice*, care au susținut că genul de liberalism pe care ea l-a cuprins „este implicit fals, deoarece se sprijină pe o concepție abstractă despre persoană și utilizează o viziune individualistă și nonsocială asupra naturii umane...”²⁴.

Criticile comunitariste nenumite sunt considerate ca fiind datorate neidentificării ideii de *poziție originară* cu un procedeu de reprezentare, însă după ce autorul subliniază că modificările aduse teoriei sale din 1971 – prin care teoria sa a dreptății ca echitate a devenit formă a liberalismului politic – s-au datorat unor probleme interne serioase, adaugă suficient de echivoc „Totuși, nu intenționează să

²¹ Între studiile („cursurile”, cum le numește Rawls) recunoscute ca deosebit de importante în ordinea revizuirii teoriei sale, cuprinse, de altfel, și în *Political Liberalism*, se înscriu: „Basic Structure of Subject”(1978), „Kantian Constructivism in Moral Theory”(1980), „Basic Liberties and Their Priority”(1982), „Social Unity and Primary Goods”(1982), „Justice as Fairness: Political not Metaphysical”(1985), „The Idea of an Overlapping Consensus” (1987), „Ideas of Good”(1988), „Domain of the Political”(1989). Lor li s-a adăugat în volumul *Political Liberalism*, în premieră, doar studiul „Public Reason”.

²² Vezi John Rawls, *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1996 (1993), p. XVII; John Rawls, *Liberalismul politic*, trad. Mihai Dudaș, Mihail Mate, Vasile Mitu, Editura Sedona, Timișoara, 1999, p. XI.

²³ Între cei cărora Rawls li se simte îndatorat pentru discuții instructive și sugestii, un loc special îl ocupă T.M. Scanlon, Ronald Dworkin și Thomas Nagel – cei considerați de Charles Taylor (în „Cross-Purposes: The Liberal – Communitarian Debate”, în *Philosophical Argument*, Harvard University Press, Cambridge and London, 1995, p. 182) ca membri ai echipei L alături de Rawls –, Davis Sachs, Samuel Scheffer, Tyler Burge, Wilfried Hinsch, Joshua Cohen ș.a.

²⁴ John Rawls, „Introduction”, în *Political Liberalism*, ed. cit., p. XXIX; trad. rom., p. XX.

descriu acum și de ce am operat aceste modificări. Nu cred că știu cu adevărat de ce am ales o asemenea cale. Orice explicație aș da, are mari șanse să fie pură invenție, să exprime, de fapt, doar ceea ce vreau eu să cred”²⁵. Rawls conchide că în urma criticilor stârnite de folosirea unor idei precum concepția politică a dreptății și consensul prin suprapunere, marcante pentru concepția sa „târzie”, a identificat „câteva piese lipsă, esențiale pentru un enunț convingător al liberalismului politic”, anume „1. ideea dreptății ca echitate ca viziune de sine stătătoare și cea a consensului prin suprapunere dependent de descrierea pe care aceasta o face stabilității; 2. distincția dintre pluralismul simplu și pluralismul rezonabil, împreună cu ideea unei doctrine rezonabile comprehensive; 3. o descriere completă a rezonabilului și a raționalului dezvoltată în concepția constructivismului politic (în opoziție cu cel moral), care să clarifice bazele principiilor de drept și dreptate în rațiunea practică”²⁶. În cuprinsul lucrării, apoi, tot într-o notă, este amintit Michael Sandel și „importanța sa lucrare”²⁷ pentru reprezentativitatea atribuirii unei concepții metafizice a persoanei lucrării *A Theory of Justice*. Ca replică, Rawls identifică liberalismul său politic ca fiind diferit de un liberalism înțeles ca doctrină comprehensivă. Dacă în 1985 Rawls își definea concepția asupra dreptății ca echitate, ca fiind „politică, și nu metafizică”, în refacerea ulterioară a teoriei el optează pentru identificarea ei în termeni de „concepție politică, nu comprehensivă”, comprehensivul vizând aici doctrinele morale și filosofice, și nu ceea ce în perspectivă metafizică ar însemna poziția ontologică referitoare la esența persoanelor umane. Distincția între liberalismul politic și liberalism ca parte a doctrinei morale comprehensive – recunoscut a fi fost prezent în versiunea liberalismului din *A Theory of Justice* prin aranjamentele concepute în numele idealurilor morale precum autonomia, individualitatea sau încrederea în sine – și opțiunea pentru liberalismul politic în privința concepției sale a dreptății, echivalentă cu opțiunea pentru „prioritatea dreptului asupra binelui”, a drepturilor asupra concepției despre bine, a avut ca argument neutralitatea principiilor dreptății în raport cu controversele morale și religioase, imparțialitatea, caracterul lor realist și acordul cu principiul toleranței.

Această „revizuire” poate arăta că el considera opțiunea pentru comprehensiv, mai vast din perspectiva extensiunii decât metafizica, de natură să evite, dacă nu să înlăture criticile de sorginte comunitaristă în privința persoanei, a *sine*-lui. Ca reacție la critica pe care Sandel a făcut-o conceptului de *poziție originară*, ce implica un concept al persoanei libere și egale desprinse de legăturile sale morale prioritare și capabilă să-și aleagă singură propriile scopuri – *sinele detașat* (*unencumbered self*) –, Rawls a afirmat doar că Sandel nu a înțeles că poziția

²⁵ *Ibidem*, p. XXX; trad. rom., pp. XX–XXI.

²⁶ *Ibidem*, p. XXX, trad. rom., p. XXI.

²⁷ *Ibidem*, „Political Liberalism: Basic Elements”, cursul I, p. 27; trad. rom., p. 46. În afara lui Sandel, doar Michael Walzer și lucrarea sa *Spheres of Justice* sunt amintite tot într-o notă (p. 44; trad. rom., p. 60) pentru viziunea (cu folos recenzată de Joshua Cohen, după părerea lui Rawls) în care conține începutul filosofiei politice, viziune ce „nu diferă în mod esențial de cea a lui Platon, Kant și Sidgwick”, ci numai în finalitatea presupusă de Walzer a fi „înțelegerile noastre comune”.

originară este concepută ca un procedeu de reprezentare și de înțelegere a intereselor și capacităților oamenilor. După Sandel, procedând astfel, Rawls a preferat să se detașeze de concepția kantiană a persoanei ca ideal moral și să argumenteze un liberalism care nu depinde deloc de concepția asupra persoanei²⁸ sau care o înlătură total în favoarea calității de cetățean. De altfel, concepția politică a persoanei sau a identității personale ca identitate cetățenească vizează doar „identitatea publică” care nu interferează în niciun fel cu concepțiile particulare asupra scopurilor și valorilor individuale. Doar identitatea nonpublică este cea care circumscrie scopurile și atașamentele, loialitățile și angajamentele personale. Doar identitatea nonpublică, personală poate reflecta ideea de dependență religioasă, morală, filosofică, dar, ca atare, ea nu are relevanță sub aspectul evaluării obiective. Identitatea publică, dimpotrivă, independentă de orice loialități și atașamente morale (sau concepții ale binelui), cea a sinelui „detașat”, se poate constitui în sursă a validității în cultura publică a societății democratice.

Consider că demersul întreprins de Rawls pentru susținerea acestei teze poate fi considerat ca fiind declanșat în mod precumpănitor de criticile comunitariste, în principal de cea datorată lui Sandel. Argumentele lui Rawls în susținerea unei concepții specific politice cred că trebuie privite ca având menirea să „corijeze” concepția asupra persoanei criticată de Sandel. În *A Theory of Justice*, această concepție era subsumabilă unui tip de liberalism asociat unei doctrine morale, în expresia lui Sandel, un liberalism „ca parte a unei doctrine morale comprehensibile”²⁹. Adaptarea concepției despre persoană unei concepții politice a dreptății și liberalismului politic³⁰ are menirea de a rezolva o situație anterioară contradictorie din perspectivă metafizică, dar și din perspectiva unei interpretări empirice, și de a surmonta, prin aceasta, obiecțiile comunitariste asupra *sine*-lui rawlsian. Teoria liberalismului politic și deontologia au înlocuit și transformat coordonatele care au fost criticate de comunitariști. Cea mai importantă ilustrare în acest sens o reprezintă mutația în concepția asupra persoanei – de la concepția morală la concepția politică a persoanei – generată de specificul constructivismului politic rawlsian.

Rawls considera în 1985 că mutația ce debutase în „Kantian Constructivism”³¹ nu se baza pe o teză pur psihologică, sociologică sau istorică, ci reprezenta un accent „mai explicit” pe rolul concepției particulare asupra persoanei, ca și asupra

²⁸ Michael J. Sandel, „A Response to Rawls’ Political Liberalism”, *Liberalism and the Limits of Justice*, ed. cit., p. 189.

²⁹ Michael J. Sandel, *op. cit.*, p. 189.

³⁰ În *Political Liberalism*, autorul precizează „o concepție a persoanei, așa cum o înțeleg eu aici, este o concepție normativă, fie ea legală, politică, morală sau chiar filosofică ori religioasă, ce depinde de viziunea globală căreia îi aparține. În cazul nostru, concepția privitoare la persoană este una morală, care pornește de la concepția noastră zilnică asupra persoanelor, ca unități fundamentale de gândire, deliberare și responsabilitate, și este adaptată la o concepție politică a dreptății și nu la o doctrină comprehensivă. În fapt, ea este o viziune politică a persoanei și, date fiind scopurile dreptății ca echitate, e potrivită pentru fundamentul cetățeniei democratice” (p. 18; trad. rom., p. 39).

³¹ Ceea ce Sandel numea „voluntarismul și concepția generală kantiană asupra persoanei”. Michael Sandel, *op. cit.*, p. 187.

ideii că „justificarea unei concepții a dreptății este o sarcină (lucrare) socială practică mai curând decât o problemă epistemologică sau metafizică”³². În legătură cu acest accent este pusă specificarea conotației „constructivismului kantian”, „propus nu ca idee a lui Kant”, ci ca „adjectiv ce indică o analogie și nu o identitate”, ca adjectiv „potrivit” pentru a exprima asemănarea cu Kant în „suficiente aspecte fundamentale”, anume „trăsături structurale ale dreptății ca echitate și elemente ale conținutului ei precum distincția dintre ceea ce ar putea fi numit rezonabil și rațional, prioritatea dreptului și rolul conceperii persoanelor ca libere și egale și capabile de autonomie ș.a.m.d.”³³. Rawls specifică și că asemănările structurale și de conținut cu Kant ar fi greșit apreciate ca asemănări cu perspectiva kantiană asupra epistemologiei și metafizicii și, ca urmare, titlul celor trei prelegeri, „Kantian Constructivism in Moral Theory”, inducea în eroare întrucât concepția dreptății pe care ele o discutau era o concepție politică pentru care un titlu mai bun ar fi fost „Kantian Constructivism in Political Philosophy”. În consecință, abia în „Justice as Fairness: Political not Metaphysical” din 1985 și în studiile care i-au urmat, Rawls s-a concentrat asupra argumentelor sau asupra unor „schimbări” menite să evite teza: concepția dreptății depinde de pretenții metafizice, controversate filosofice și doctrine religioase, de pretenția de adevăr universal sau de pretenții asupra naturii esențiale a persoanelor și asupra identității lor. Implicit, efortul lui Rawls s-a îndreptat asupra argumentelor în virtutea cărora concepția dreptății, cu structura și conținutul dreptății ca echitate, poate fi înțeleasă ca o concepție politică³⁴.

Constructivismul politic³⁵, opus celui pe care l-a numit kantian, viza în primul rând principiile dreptății constituite ca rezultat al unei proceduri „de construcție” în care agenții raționali, ca reprezentanți ai cetățenilor, în condiții rezonabile, selectează principiile ce reglementează structura de bază a societății. În al doilea rând, constructivismul politic a fost formulat ca procedură de construcție care se bazează, în esență, pe rațiunea practică și nu pe cea teoretică. În al treilea rând, constructivismul politic a fost definit prin prisma unei concepții „destul de complexe” a persoanelor și a societății politice, anume ca persoane ce dau formă și consistență structurii societății politice înțeleasă ca sistem echitabil de cooperare socială de la o generație la alta. În fine, constructivismul politic a fost definit prin prisma ideii de rezonabil aplicată concepțiilor și principiilor, judecăților și criteriilor, persoanelor și instituțiilor. După Rawls, rezonabilitatea este cea care face posibilă existența consensului prin suprapunere de doctrine rezonabile într-o manieră în care conceptul de adevăr nu o poate face. În această logică, relația între rezonabil și conceptul de adevăr nu poate fi stabilită decât prin modalitatea particulară a doctrinelor comprehensive.

³² John Rawls, „Justice as Fairness: Political not Metaphysical”, în vol. *Communitarianism and Individualism*, ed. cit., p. 187.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, pp. 186–187.

³⁵ Așa cum apare formulat în *Political Liberalism*, ed. cit., pp. 91–94; trad. rom., pp. 101–102.

Așadar, constructivismul politic apare ca fiind singurul tip de constructivism ce oferă liberalismului politic obiectivitatea adecvată. Filosofia, definită drept căutare a adevărului despre o ordine morală și metafizică independentă, nu poate oferi nicio „bază funcțională împărtășită” pentru o concepție politică a dreptății într-o societate democratică. Cum am arătat deja, pentru a evita această „îndelungată problemă” a filosofiei, autorul a considerat că trebuie evitate problema adevărului și a controversei realism–subiectivism asupra statutului valorilor morale și politice. Aceasta întrucât disputele filosofice, ca și cele morale și religioase, nu pot genera consensul. Deși deosebit de importante pentru oameni, ele, ca atare, nu pot fi rezolvate politic. După Rawls, în condițiile diferențelor profunde în privința credinței, a concepțiilor despre bine și în chestiuni filosofice, nu poate fi obținut un acord fără intervenția statului asupra libertăților de bază. Dat fiind că alternativa unică la puterea autocratică este principiul toleranței, Rawls a considerat că „dreptatea ca echitate rămâne în mod deliberat la suprafață, dacă vorbim din perspectiva filosofiei”³⁶. În consecință, doar constructivismul politic, în tradiția contractului social, realizează o concepție „practicabilă de obiectivitate și de justificare fondată pe acordul public asupra reflecției drepte”³⁷. Din această perspectivă, scopul unei teorii a dreptății nu poate fi decât acordul liber sau reconcilierea prin rațiunea publică și o concepție a cetățenilor, ca persoane libere și egale, ce nu implică probleme de psihologie filosofică și doctrină metafizică asupra naturii sinelui.

CRITICA „VERSIUNII REFORMATE” A LIBERALISMULUI RAWLSIAN

Sandel a analizat „versiunea reformată” a liberalismului lui Rawls sau „perspectiva revizuită” pe care Rawls a publicat-o în *Political Liberalism* (1993), în lucrarea *Public Philosophy: Essays on Morality in Politics* (2005), care reunește o serie de eseuri și studii publicate în reviste și volume colective³⁸. „Măsura măreției”³⁹ lucrării clasice a lui Rawls este, după Sandel, faptul că a inspirat nu una, ci trei dezbateri: (1) în disputa dintre utilitariști și liberalii orientați către drepturi, după publicarea lucrării lui Rawls, perspectiva dominantă în filosofia politică și morală anglo-americană a devenit cea a liberalismului orientat către drepturi; (2) în cadrul liberalismului orientat către drepturi, Rawls a inspirat dezbaterile dintre libertarieni și versiunile egalitare ale liberalismului orientat către

³⁶ John Rawls, „Justice as Fairness: Political not Metaphysical”, *op. cit.*, p. 194.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Între anii 1983 și 2004: *The New Republic* (17), *The New York Times* (3), *The Atlantic Monthly*, *Dissent*, *The New York Review of Books*, *Political Theory*, *New England Journal of Medicine*, *California Law Review* și în volumele *Democracy's Discontent*, *Liberalism and the Limits of Justice*, *Judaism and Modernity: The Religious Philosophy of David Hartman* (editor Jonathan W. Malino).

³⁹ Analiză publicată inițial în *Harvard Law Review*, vol. 107, no. 7, May 1994, pp. 1765–1794.

drepturi, adică dintre gânditori precum Robert Nozick și Friedrich Hayek – care susțineau că „guvernul trebuie să respecte libertățile politice și civile de bază și, de asemenea, dreptul la roadele muncii noastre așa cum ne-au fost conferite de economia de piață; politicile redistributive care îi taxează pe cei bogați pentru cei săraci violează astfel drepturile noastre”⁴⁰ – și liberali egalitari precum Rawls – pentru care exercitarea semnificativă a libertăților politice și civile nu este posibilă fără asigurarea nevoilor economice și sociale de bază, guvernul trebuind să asigure fiecărei persoane, ca drept, un nivel decent al educației, venitului, locuinței, asistenței medicale etc.; (3) dezbateră centrată pe asumția împărtășită de libertarieni și liberalii orientați către drepturi că guvernul ar trebui să fie neutru față de concepțiile concurente de viață bună, această idee centrală în liberalismul lui Kant, al lui Rawls și al multor liberali contemporani fiind rezumată în afirmația că dreptatea este prioritară binelui⁴¹.

Sensul în care Rawls a considerat dreptatea ca prioritară binelui – în cel mai recent val al dezbaterii liberalismului rawlsian, cel denumit „dezbateră liberal-comunitaristă” – a fost cel în care principiile dreptății, care specifică drepturile indivizilor, nu depind pentru justificarea lor de nicio concepție particulară a vieții bune. Cei descriși drept „comunitariști” – Alasdair MacIntyre, Charles Taylor, Michael Walzer și Michael Sandel – au fost cei care au contestat acest liberalism contemporan orientat către drepturi, însă termenul „comunitariști”, care li s-a aplicat, este înșelător în măsura în care „sugerează că drepturile ar trebui să se bazeze pe valori sau preferințe care predomină în orice comunitate dată în orice timp. Puțini dintre cei care au contestat prioritatea dreptății, dacă este vreunul, sunt comunitariști în acest sens. Problema nu este dacă drepturile ar trebui să fie respectate, ci dacă drepturile pot fi identificate și justificate într-un mod care nu presupune vreo concepție particulară a binelui. În al treilea val al dezbaterii despre liberalismul lui Rawls în cauză nu este importanța relativă a cerințelor individuale sau comunitare, ci termenii relației dintre dreptate și bine”⁴². Sandel precizează că în *Political Liberalism*, Rawls se focalizează doar asupra problemelor puse de al treilea val al dezbaterii, cele legate de prioritatea dreptății, și stabilește cele mai importante modificări pe care le-a operat Rawls în lucrarea publicată în 1993. Spre deosebire de *A Theory of Justice*, în care Rawls leagă primatul dreptății de o concepție voluntaristă, în general kantiană, a persoanei⁴³, în *Political Liberalism*, prin detașarea de concepția kantiană, renunță la orice concepție a persoanei în demersul de a argumenta prioritatea metafizică, nu depinde de afirmații controversate despre natura sinelui, iar „prioritatea dreptății asupra binelui nu este o aplicare la politică a filosofiei morale kantiene, ci un răspuns practic la faptul

⁴⁰ Michael Sandel, *Public Philosophy: Essays on Morality in Politics*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/London, England, 2005, p. 211.

⁴¹ *Ibidem*, p. 212.

⁴² *Ibidem*, p. 213.

⁴³ *Ibidem*.

familiar că în societățile democratice moderne în mod tipic oamenii sunt în dezacord în privința binelui”⁴⁴. În perspectiva revizuită a lui Rawls devine centrală distincția dintre liberalismul politic și liberalism ca parte a unei doctrine morale comprehensive, care afirmă aranjamentele politice liberale în numele anumitor idealuri morale precum autonomia, individualitatea sau încrederea în sine, aidoma liberalismului lui Kant, John Stuart Mill, și Rawls din *A Theory of Justice*. În *Political Liberalism*, Rawls lasă deoparte concepția societății bine ordonate asociată cu dreptatea ca echitate, respectate de toți cetățenii pe baza a ceea ce numește doctrine filosofice comprehensive, și își reformează teoria în forma „concepției politice a dreptății”⁴⁵. Spre deosebire de liberalismul comprehensiv, liberalismul politic nu ia poziție în controversele religioase și morale, în cele despre concepțiile sinelui și în cele care urmăresc să identifice un fundament filosofic pentru principiile dreptății, ci încearcă să susțină un „consens prin suprapunere”, adică să convingă „oameni diferiți” să „accepte acordurile politice liberale, precum libertățile egale de bază, reflectând variatele concepții religioase și morale pe care ei le susțin. Întrucât liberalismul politic nu depinde pentru justificarea lui de niciuna dintre acele concepții religioase sau morale, el este prezentat ca o perspectivă «de sine stătătoare»; el «aplică principiul toleranței filosofiei înseși»”⁴⁶. „Concepția politică a persoanei”, cea care justifică proiectul poziției originare, este foarte apropiat de paralela cu concepția kantiană a persoanei, cu diferența importantă că scopul ei este limitat la identitatea noastră publică, la identitatea noastră ca cetățeni. Ca cetățeni, suntem „surse auto-autentificante de revendicări valide”, în identitatea noastră personală sau nonpublică însă putem să ținem cont de scopuri și atașamente, de loialități și obligații. Rawls motivează separarea sau „dualismul” dintre identitatea noastră ca cetățeni și identitatea noastră ca persoane prin „natura specială a culturii politice democratice”, care impune ca indivizii, deși convinși „de adevărul idealurilor morale și religioase adoptate”, să „nu insiste ca aceste idealuri să fie reflectate în structura de bază a societății”⁴⁷.

Sandel consideră că detașarea lui Rawls de concepția kantiană a persoanei în *Political Liberalism*, în scopul de a apăra prioritatea dreptății și a o menaja în controversele asupra naturii sinelui, a vulnerabilizat concepția politică a dreptății din alte puncte de vedere. Prima obiecție pe care o formulează Sandel se referă la nerezonabilitatea „punerii în paranteză” a „pretențiilor rezultate din doctrine comprehensive morale și religioase”, întrucât, îndeosebi în cazul problemelor morale grave, orice decizie luată în scopul asigurării acordului politic ar trebui să „depindă de doctrina care este adevărată între doctrinele religioase sau morale concurente (sau aflate în conflict)”. A doua obiecție vizează argumentul că, pentru liberalismul politic, susținerea priorității dreptății asupra binelui depinde de

⁴⁴ *Ibidem*, p. 216.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 217.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 221.

pretenția că societățile democratice moderne sunt caracterizate de un „fapt al pluralismului rezonabil” despre bine. Sandel arată că, în ciuda varietății reale de perspective morale și religioase incompatibile din societățile democratice moderne, nu se poate afirma că există un „fapt al pluralismului rezonabil” despre moralitate și religie care să nu se aplice și chestiunilor de dreptate⁴⁸. A treia obiecție, care identifică o „severă restricție ce poate greva discursul politic și exclude dimensiuni importante ale deliberării publice”, vizează „lipsa posibilității de a discuta chestiuni constituționale și politice fundamentale cu trimitere la idealurile lor morale și religioase”⁴⁹, Sandel se referă, de asemenea, în detaliu la implicațiile punerii în paranteză a problemelor morale grave, la „faptul pluralismului rezonabil” și la limitele rațiunii publice liberale.

„CEL MAI MARE FILOSOF POLITIC AL AMERICII”

În omagiul pe care i l-a adus lui John Rawls în 2002, la trecerea în neființă, în articolul „Remembering Rawls”, Sandel îl consideră pe autorul lucrării *A Theory of Justice* „cel mai mare filosof politic al Americii”, autorul celei mai elocvente expuneri a principiilor politice liberale de la John Stuart Mill și, consecvent, inițiatorul „renașterii teoriei politice” după perioada de „agonie” și „irelevantă” la care a „consemnat-o” analiza lingvistică și relativismul moral⁵⁰. Sandel a schițat nu doar modul în care, prin „dificila” *A Theory of Justice*, prin experimentul mental al „vălului ignoranței” și prin cele două principii ale dreptății, Rawls a dizlocat utilitarismul din poziția de concepție dominantă a dreptății în „lumea vorbitoare de engleză”, ci și impactul pe care l-a avut argumentul „impulsului moral, din spatele teoriei sale” asupra formulării „asumpției meritocratice” și a „atitudinii mai generoase către cei mai puțin favorizați de soartă și de circumstanțe”⁵¹. Sandel a considerat demn de consemnat răspunsul pe care l-a dat Rawls la o întrebare pe care i-a pus-o în cadrul unei discuții cu studenții la care marele gânditor a ținut să fie prezent. Întrebarea îl viza pe „eroul său filosofic”, Immanuel Kant⁵², mai precis corectitudinea concluziei filosofului german că „egalitatea ființelor umane este «perfect consecventă cu inegalitatea extremă» a posesiunilor lor materiale”. Rawls a răspuns „Kant este cu adevărat, realmente un om foarte mare. Nimeni nu ar trebui să-l critice fără a fi conștient de asta... El a fost înaintea timpului său. Faptul că ai ajuns la ceva din Prusia de Est a secolului al optsprezecelea este minunat. Și că ai ajuns la Immanuel Kant este un miracol.”⁵³ Sandel adaugă în articol „Este ceva ce

⁴⁸ *Ibidem*, pp. 223–224.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 224.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 248.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 249–250.

⁵² Pe care Sandel l-a studiat, pentru a-și consolida „pregătirea teoretică”, la îndemnul filosofului Alan Montefiore, pe când era bursier Rhodes la Oxford.

⁵³ *Ibidem*, p. 250.

ține de miracol, sau cel puțin de surpriză, să găsești menționat un filosof american în compania lui Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Karl Marx și John Stuart Mill. Filosofia politică este unul dintre puținele domenii intelectuale în care contribuția Americii a fost slabă... [iar] cele mai notabile expresii ale gândirii politice americane au venit nu de la filosofi, ci de la participanți în viața publică americană: Thomas Jefferson, James Madison... Louis D. Brandeis. Rawls este unul dintre puținii nepracticieni ai politicii care s-a profilat în gândirea politică americană⁵⁴. După remarcarea cu amărăciune a faptului că egalitarismul lui Rawls a avut rezonanță mai mare în *welfare state*-ul european decât în societatea bazată pe piață a Americii și că filosofia continuă să joace un rol mai proeminent în discursul public al Lumii Vechi decât în cel al Lumii Noi⁵⁵, Sandel arată ce a precedat prima întâlnire cu Rawls, după obținerea postului de asistent la Harvard⁵⁶: „Nu întâlnisem deloc făptura a cărei însemnată lucrare o studiasem. La scurt timp după ce am sosit a sunat telefonul. O voce ezitantă⁵⁷ de la celălalt capăt a spus: «Sunt John Rawls, R-A-W-L-S». A fost de parcă Dumnezeu însuși a sunat ca să mă invite să luăm prânzul și și-a silabisit numele pentru cazul în care nu știam cine era.»⁵⁸

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Dat fiind că „ziare majore ale Europei – *Le Monde* în Franța, *The Times*, *The Guardian*, *The Independent* și *The Daily Telegraph* în Anglia – au marcat toate trecerea filosofului politic al Americii cu necrologuri mai extinse decât au apărut în *The New York Times* sau *The Washington Post*”. *Ibidem*, p. 251.

⁵⁶ În 1980, cu un an înaintea obținerii doctoratului. A se vedea <https://www.fpa.es/interactives/michael-j-sandel/>

⁵⁷ După Sandel, „modestia lui Rawls era legendară, așa cum era amabilitatea lui față de studenți și de colegii mai tineri”. Rawls, *op. cit.*, 2005, p. 251.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 251.